

Markovits Pál

Életrajz

Az idős férfi szellemileg friss, élénk, kedves. Kellemes beszélgetőtárs. Egy korábbi agyvérzés miatt botjára támaszkodva jár, de vállas termete és alig ráncos arca a fiatalkori képek magas, sármos, elegáns fiatalemberét idézi.

Apai dédapám Zemplén megyei földműves volt, már őt is Markovitsnak hívták. Hogy melyik településen éltek, azt nem tudom. Apám apjának Markovits Miksa volt a neve. Zemplén megyei nagyszüleim vallásosak voltak. Az apai nagyapámat nem ismertem. 1919-ben jött vissza Szibériából. A kommünben való állítólagos részvétele miatt kivégezték. [Életrajzi könyvében úgy fogalmaz, hogy „... nagyapát 1919-ben vagy 1920-ban Lasztomérban a Szibériából hazatérő Csehszlovák Légión tagjai megölték” (Markovits Pál: Egy „úri kalandor” botladozásai a XX. századon át, Tevan Kiadó, 2002, 19. oldal). – A szerk.] Apai nagyanyám Lasztomérban maradt, és végig ott is élt, másodsor is férjhez ment. Nagyapám egyszerű ember lehetett, de ahogyan a rokonaim később Amerikában mondták, a Markovitsoknak sárma van. Az egyik fiára, Hermanra maradtak a földek Lasztomérben, de gazdálkodni nem nagyon tudott [Lasztomér – kisközség volt Zemplén vm.-ben, 1891-ben 1400, 1910-ben 1300, főleg szlovák lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került. – A szerk.]. Elmélkedő volt, költő, és jesivában tanult. Herman bácsi nem élte túl a háborút. Az ő fia, Gyuri ment ki később Izraelbe, ahol aztán Eli Ben Cvi néven élt. Vele tartottuk a kapcsolatot. Először egy kibucban dolgozott, aztán a kibuchoz tartozó bútorgyár igazgatója lett. Két fia lett. Csehszlovákiában maradt apám egyik lánytestvére, Etus néném is. Sem a házasságaiban – kétszer is férjhez ment –, sem a munkában nem volt szerencsés. Ő sem élte túl a háborút.

Apám, Markovits Áron Zemplén megyében született, 1885-ben. Öt öccse és két húga volt. Apám Pesten végzett az állatorvosin, és lement Tolna megyébe praktizálni, Tolnából meg ájtott Sárbogárdra. Apám sokat járt a faluban és a határban, földjei is voltak, a kertjét pedig egészen addig maga művelte, amíg 1924-ben meg nem választották községi körzeti állatorvosnak. Összesen mintegy hetven katasztrális hold földünk volt [lásd: a földművelés szerepe]. (Egyébként apám még 1939-ben eladta a földjeit.) A bakancsa télen mindig sáros volt. Bricseszt, harisnyát, rövid kabátot hordott, melyet mindig kigombolva hagyott, és csak ment, ment előre. Magas, erős ember volt. Sárbogárdon ismerte meg anyámat, aki csinos, gazdag és válogatós lány volt. 1916-ban esküdtek. Nagy presztízs volt akkor állatorvoshoz menni feleségül. Anyám kiutazott apámhoz Lengyelországba [Galíciába], ahol akkor a fronton szolgált. A fronton esküdtek, voltak tábori rabbik, akik összeadták őket.

Apám két fiatalabb öccse is Tolna megyében, a gyönki gimnáziumban tanult. A legfiatalabb, Ödön Pozsonyban és Bécsben végezte a Kereskedelmi Főiskolát, azután Pozsonyban helyezkedett el egy biztosítótársaságnál. A második világháború előtt, 1939-ben a családjával kiment Wellsbe, és az angol expedíciós hadseregben őrnagyi rangig vitte, Ludvík Svoboda szárnysegédje lett [lásd: 1. csehszlovák önálló tábori zászlóalj]. A háború után Pozsonyban telepedtek le, a nagybátyám egy biztosítóintézet igazgatója lett. Onnan 1949-ben újra emigráltak, ismét Wellsbe. A nagybátyám egy nagy nemzetközi vegyi cégnél lett fordító és könyvtáros. Két gyereke volt: a fia ma Bristolban él, fizikus-informatikus, a lánya és a veje tanár. Ödön nagybátyám 1986-ban halt meg. Apám középső hat testvérének nem volt magasabb iskolája. Valószínű, hogy a pénz hiánya volt az akadály.

Apám testvérei közül három kiment Amerikába. Sándor, aki 1900-ban született, tizenhárom évesen, még gimnazistaként ment el Amerikába, aztán kivitette két bátyját is. Pincér lett, 1975-ben találkoztam vele, mikor Amerikában jártam. Egészen az étterem-főnökségig vitte. Allen nevű fia hites könyvvizsgáló lett, majd igazgatóféle egy amerikai textilgyárban. A felesége egy nagyon vallásos zsidó asszony volt. Sándor még hetvenöt éves korában is dolgozott New Yorkban, pedig rossz volt a lába. Külön cikkben még méltatták is.

Géza egy ottani keresztény lányt vett el feleségül, és a nevét is Marshalra változtatta. A felesége egyszer eljött Sárbogárdra bennünket meglátogatni. Géza egyik fia, Oszkár szintén valamilyen textilüzem vezetőjeként dolgozott, a másik fiú Olaszországban él.

Nándor hentessegéd lett, ő is vallásos zsidó asszonyt vett feleségül. A gyerekeik mint második generációs amerikaiak, már nagyon jól érvényesültek Amerikában. Nándornak négy gyereke volt.

Az 1930-as években az egyik nagybátyám, aki Amerikában élt, írt az apámnak, hogy menjen ki Amerikába. Apám pedig azt írta neki, hogy ők jöjjenek ide, de csak Géza felesége jött el látogatóba.

Anyai nagyszüleim Fejér megyeiek voltak, nagy dunántúli rokonsággal Sárbogárdon és Székesfehérváron. Anyai nagyapám, Deutsch Benő kereskedő volt. A feleségét Antóniának hívták. Sárbogárdon, a központban volt az üzletük. Anyai nagyapámat akkor ismertem meg, amikor már idős, kicsit hajlott ember volt. Tizenhárom éves voltam, amikor meghalt. Régimódian öltözött, szakálla volt. Akkor ez volt a divat, nemcsak a zsidóknak. Kereskedő volt, előtte kocsmáros, Nagylókon földjük is volt [Nagylók – nagyközség volt Fejér vm.-ben, 1891-ben 2200, 1910-ben 2400, 1920-ban 2100 lakossal. – A szerk.]. Sárbogárdon házat vettek üzletestől, egészen jó helyen, a piactéren, a falu közepén. Ez a nagyapám is egyszerű ember volt. Bottal járt, és mérgeződött, amikor a gyerekek összegyűltek, zajongtak a nagy udvarunkon. A nagymama rém édes lehetett, annak se volt sok iskolája, de az egész családban ő volt a legmodernebb és leghaladóbb. Az ő érdeme, hogy korán bevezették a villanyt, rádiót vettek, pedig akkor még a legtöbben petróleumlámpával világítottak. Haladt a korrallal. Én mint kisgyerek a nagymamával mentem színházba, amikor kijött egy vándortársulat. A mozi is szemben volt velünk, így gyakran átjártunk a vetítésekre.

Sárbogárdon nagy zsidó közösség volt. Az első család még az 1700-as évek végén települt be a községbe, de még a huszadik század elején is legalább száz család élt itt. Az emberek nem voltak annyira vallásosak. Hitük szerint ortodoxok és neológok. Az egyszerűbb emberek, például hentesek vagy effélék, jobban tartották a vallást. A gabonakereskedők világiasabbak voltak. Templom is volt, és zsidó iskolát is fenntartottak. Papot csak ünnepekre hozattak, de kántor élt a faluban. A Fejér

megyei rokonaim kevésbé voltak hitbuzgók, mint a Zemplén megyeiek.

Anyám, Deutsch Erzsébet nagyon ügyes, rém mozgékony asszony volt. Pillanatok alatt rendet tett a fiókokban, sürgött-forgott.

A szüleimnek három gyereke volt. Én 1917-ben születtem. Volt egy húgom, nálam két évvel volt fiatalabb, és Györgyinek hívták. Anyám jól férjhez akarta adni. Végül is egy temesvári művészhez ment, Lieblich Pálhoz, egy nagyon jóképű fiúhoz, aki szociáldemokrata volt, és igazolványokat hamisított a rászorulónak. Talán csak kétszer találkoztam vele, mert akkor már munkaszolgálatos voltam. 1944-ben elfogta a Gestapo, és többet nem láttuk. Györgyi 1947-ben házasodott össze Kocziha János mérnökkel, aki akkor a Széchényi Könyvtárban volt párttitkár. Később két gyerekük született.

Mi, gyerekek Pesten tanultunk. Apám ugyan jól keresett, de három gyerek után nehéz volt a kosztot és kvártélyt fizetni. Elvégeztem az állatorvosi egyetemet, két testvérem érettségizett. A húgom varrni tanult, majd később kozmetikusi képesítést szerzett. Az öcsém fényképészetet tanult. A háború után a húgom esti egyetemet végzett Budapesten, az öcsém pedig Filmművészeti Főiskolát Moszkvában.

Nem tartottuk a kósert. Persze ez nem jelenti azt, hogy ne ettünk volna marhahúsos-tojásos sóletet vagy halkocsonyát, zsidó ételeket. De inkább az íze miatt került az asztalra, mintsem vallási okból. Nagyanyám egyszerűen, de fantasztikusan főzött, anyám meg sütött. Jó konyha volt. Nem úgy, mint az unokatestvéremnél. Egy alkalommal, még gyerekek voltunk, és ebédre hívtak. Zöldbablevest és zöldbabfőzeléket kaptunk ebédre. Mondanom sem kell, mit szóltak otthon. Gyerekek voltunk és őszinték. Szüleink néha vendégeket hívtak, például mikor apámat 1924-ben a helyhatóság megválasztotta körállatorvosnak. Akkor hét éves voltam. Barátok és az apai nagynénémek is átjöttek hozzánk egy-egy kártyapartira. Az apám szeretett kártyázni, főleg alsóst. Érdekes, a nagynéném, az öcsém és a húgom is nagy kártyások voltak. Én meg amikor állatorvos lettem Dunaszerdahelyen, nemegyszer minden pénzemet elvesztettem kártyán. Azóta nem nyúlok sűrűn a lapokhoz.

Az első években, amikor Sárbogárdon laktunk, a nagyszülők házában éltünk. Először a ház bal szárnyában, amely a kereskedés mögött volt. Volt ott sok szoba. Néhányat kiadtak tanároknak, hisz Sárbogárdon gimnázium meg polgári iskola is volt. A háznak nagy kertje volt, tele virággal, azonkívül konyhakerttel. Nem volt vezetékes víz, de később csináltattunk egy artézi kutat. A padláson volt egy tartály, és én húztam föl a vizet. Később villanymotor váltott fel engem. A fűtést cserépkályhával oldottuk meg. Egy Tolna megyei ügyvéd, Hirsch Gyula is lakott nálunk legénykorában. Összehozták apám Ilona nevű húgával. Adtak arra, hogy zsidók zsidókkal házasodjanak, ez az ügyvéd is zsidó volt. Ilon néni és a férje elpusztult Auschwitzban, de a két lányuk, Éva és Babi, vagyis Paula túlélte a tábor. Oszkár unokatestvérem, aki mint amerikai katona Európában szolgált, talált rájuk Németországban. Végül Éva is és Babi is kikerült az Egyesült Államokba. A vendégszobában dúsan faragott szekrények, szépen megmunkált darabok voltak. Nekem nem annyira tetszettek, mint ahogy a kis szobroktól sem voltam elragadtatva. Szüleim szobájában sima fehér, tükrös bútorok voltak.

Elemi iskolában koedukált [lásd: koedukáció] osztályba jártam. Katz Zsigmond tanítónk a Biblián kívül a zsidó nép történetét is tanította. Elemi után a budapesti Szent István Gimnáziumba

kerültem [lásd: gimnázium és egyéb középiskolák]. Szüleim azért küldtek föl Pestre, mert Sárbogárdon megszűnt a gimnázium. Az első évet még a sárbogárdi reálgimnáziumban jártam. Tizenegy éves voltam, amikor 1928-ban fölkerültem Pestre. Jó tanuló voltam. Francia és német nyelvre is oktattak minket. A Szent István Gimnáziumban a hittant doktor Schwarz Benjámín (neológ) főrabbi tanította [Schwarz Benjámín Brottományon (Bihar vm.) született 1880-ban. A budapesti Rabbiképzőn tanult, és 1926-ban megválasztották a VII. kerületi templomkörzet rabbijává. – A szerk.]. Bibliaórára is jártam. Tízéves húgom az Erzsébet iskolába járt [lásd: Erzsébet Nőiskola]. Egy távoli rokonunk diákokat vett magához az István úti lakásába, én is nála voltam öt évig. Utána pedig egy monarchiás őrnagy, Komadina Konstantin özvegyénél találtam szállást. Az öcsém négy polgárit [lásd: polgári iskola] járt Sárbogárdon, majd ő is a Szent István Gimnáziumba került.

A Szent István Gimnázium klasszikus fiúgimnázium volt, átlagos követelményszinttel. 1928 őszén kerültem ide. 1929-ben kitört a gazdasági válság [lásd: 1929-es gazdasági világválság]. Amikor „havi kétszáz pengő fixszel az ember könnyen viccelt”, akkor nyolcvan pengőt kellett fizetni a kosztomért és a kvártélyért. Apámnak kétszáz pengője volt, ami egy nagyon jó fizetés volt, főleg vidéken. A húgom bentlakásos intézetben, az Erzsébetben, a mai Vakok Intézetében lakott, ahol kitűnő oktatást kapott.

Csak ünnepeken jártunk haza, nem úgy, mint most. Szigorúan csak karácsonykor, húsvétkor. Anyám egyszer egy évben jött egy vagy két napra Budapestre. Akkor végigjárta az üzleteket, megvette a cipőket, mindent, amit kellett. Apám húsz évig volt körállatorvos, 1924-től 1944-ig, mindvégig Sárbogárdon. Nem tudott elmenni szabadságra, mert egyszerűen nem volt helyettese. Nem kérte meg helyettesítésre semelyik közelben lakó kollégáját, mert félt, hogy akkor elveszti az állását vagy a presztízsét. Egyszer volt szabadságon, Hévízen kezelte magát két hétig. A helyi gyógyszerésznek volt autója, egyszer elvitt bennünket a Balatonra. Apámnak csak a biciklije volt. Mi nem, de ügyvéd nagybátyámék jártak Balatonlellére, ami akkor igazán elegáns dolog volt.

Amíg gyerek voltam, a társaim tucatjával jöttek hozzánk az udvarba. Hatalmas volt, mindenki elfért benne. Vegyesen zsidók és nem zsidók. Nem volt különbségtétel, mindenkivel egyformán játszottunk, verekedtünk. A három egyházi iskola már nem volt jó, mert elkülönítette a gyerekeket. Amikor gimnáziumba jártam, hivatalosan nem volt antiszemitizmus. Én akkor sportoltam, birkózni jártam, meg bokszolni is. Franciatanárom, Elek Oszkár úgy nézett ki, mint a filmszínész Chaplin. Csúnya volt, szemüveges, de elég jó tanár, aki engem „úri banditának” hívott. Később ez ihlette életrajzi könyvem címét.

Egy másik tanárunkat Erdősnek hívták, aki a nemrégien elhunyt világhírű matematikusnak, Erdős Pálnak [1913–1996] volt az apja [Erdős Lajosról van szó, aki 1925 és 1939 között matematikát és fizikát tanított a Szent István Gimnáziumban. – A szerk.]. Ilyen kiváló tanárok is voltak. A többiek szintén nagyon rendesek voltak, de hihetetlenül alulfizetettek. Tandíj nem volt. Nekem tanítványaim is akadtak, ebből lett egy kis zsebpénzem. Egy Zwillingert nevű ügetőhajtó fiának a tanításáért húsz pengőt kaptam egy hónapban, de több tanítványom is volt. Jó kis kereset volt ez nekem akkoriban. Nyáron egy katonaiskolás fiút tanítottam németre. Ebből kiderül, hogy valóban jó tanuló voltam. Hét évig jártam a Szent Istvánba. Volt hittanóra, mindenkinek a vallás szerint. Be volt építve az órarendbe, és mindenki ment a saját tanárához. A külön bibliaórákon tökéletesen megtanultam héberül olvasni. Szombaton is volt iskola. Nem kellett sokat tanulnom, mert könnyen

megjegyeztem a dolgokat. Az osztályfőnökömnek, aki történelmet tanított, nagyon jó véleménye volt rólam. Csodálkozott is nagyon, amikor betegen feküdtem otthon, és a legközelebbi órán nem tudtam semmit. Honnan is tudtam volna, amikor abból éltem, amit az órán hallottam, nem pedig abból, amit a könyvekből bifláztam. Történelemből, magyarból elég jó voltam. Viszonylag keveset olvastam, azok is történelmi témájúak voltak. Később Párizsban a kerületi könyvtárba jártam. Újságot ritkán vettem a kezembe. Hitlerről onnan tudtam, hogy elolvastam magyar nyelven a Mein Kampfot. Ezt a könyvet árulták akkor minden könyvesboltban, de nekem csak 1940-ben, az egyetem végén került kezembe a könyv.

Apám negyvenéves kora körül letette a doktori vizsgát. Korábban, amikor az apám tanulta az állatorvoslást, még nem kellett doktorátus, így ezt később pótolta. Már gyerekkoromban elvitt állatokhoz. Szeretem az állatokat, a lovakat, a teheneket. Volt is tehenünk, a nagyszülőktől. Hát innen jött, hogy én is állatorvos leszek, bár anyám figyelmeztetett, hogy a magánállatorvos éhen hal, hisz csak a községi állatorvosnak van elég fizetése. Sok állatorvos volt abban az időben. Csak Budapesten volt képzés, de képeztek annyit, amennyi kellett. Nem volt állatorvoshiány.

A szüleim azt mondták, legyek inkább orvos. Jelentkeztem is a pécsi egyetemre. Nem vettek föl, ezért 1935-ben elkezdtem az állatorvosi egyetemet [akkor még: Magyar királyi József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági és Állatorvosi Kar]. Az évnyitón megjelentek a Turul Szövetség tagjai az előadóteremben, és elmondták, ez itt nem lesz a zsidók paradicsoma [A Turul Bajtársi Szövetség 1919 őszén alakult. Az egyik legnépesebb és legnagyobb hatású egyetemista bajtársi egyesület volt, tagjai jogi egyetemisták, orvosok és bölcsészek voltak. Az egyetemeken ők szervezték a zsidó diákok megverését, 1927-ben hevesen tiltakoztak a numerus clausus megszüntetése ellen (aztán majd 1941-ben a numerus nullus bevezetését követelték). – A szerk.]. Nekik a hátsó sorban lesz a helyük, engem is oda küldtek. Ezért inkább zsidó hallgatókkal kerültem barátságba. Különböző jó volt a hangulat, de a többiekkel egyáltalán nem jártunk össze. Még hétvégeken sem látogattunk közösen egyetlen szórakozóhelyet sem. De lehet, hogy csak én voltam társaságkerülő. Inkább a zsidó sorstársakkal barátkoztam. Mind jónak voltunk. Abban az időben csak két lány hallgatónk volt. Egyikük közénk tartozott. Freudot olvastunk, ami akkor hihetetlenül nagy divat volt, gyorsan elterjedtek Freud elméletei.

Az állatorvosi egyetemen általában kiváló professzoraim voltak, akik érdekes előadásokkal le tudták kötni a diákokat. Az első évben nagyon szigorúan vették az anatómiát. Volt egy nagyon öreg professzor, aki elővett legalább tíz egyforma nagyságú csontot, melyek lehettek éppen tehénből, de lóából is. Kivett egyet, átnyújtotta, és meg kellett mondanom, hogy milyen csont. Az elején a lelkesedés vitt előre, és kiváló eredményeim voltak, később közepes jegyeket kaptam akkor már változó teljesítményemre. Lehet, hogy ez csak kifogás, de akkor ezt a háborús hangulattal magyaráztam.

Én mindig is gyorsan tanultam, de a vizsga előtti éjszakán hamar bemagolt oldalakat viszonylag hamar el is felejtettem. A vizsgákon általában szerencsém volt, magabiztosabbnak és felkészültebbnek tűntem, mint voltam valójában. Amit az egyetemen megtanultam, az későbbi munkáim során Franciaországban és Amerikában is hasznosnak bizonyult.

Tudásomat később rendszeresen tanulmányutakon fejlesztettem. Nem voltam egyetlen pártnak sem tagja, de a háború után négy évig a FÉKOSZ nevű földműves szakszervezetben dolgoztam [FÉKOSZ – Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetsége].

Amikor 1939-ben befejeződött az egyetem, Bábolnára mentünk a kötelező gyakorlatra, ahol megmutatták az egész állományt [Bábolna – eredetileg Banához tartozó pusztá Komárom vm. gesztesi járásában. Az itt levő állami ménesintézetéről volt nevezetes, amit II. József uralkodása alatt, 1789-ben alapítottak. 1948-tól állami gazdaság. – A szerk.]. Főleg lovak voltak, de tartottak marhát, sőt birkát is. A főállatorvos, doktor Szabó Jenő egyben állattenyésztő nagyon ügyes ember volt. Ott kezdtem dolgozni 1940-ben, egyetemi gyakorlaton.

Első állatorvosi munkahelyként Dunaszerdahelyre készültem, de erről Győrben a megyei főállatorvos megpróbált lebeszélni, mondván, hogy túl sok már ott az állatorvos. Akkor már jöttek a zsidótörvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon], de nem vették szigorúan. Ott mindenkivel jóban voltam, az „irodám” a Wosner kocsmájában volt. Kártyapartnerem Weisz Móric volt. Az emberem összeírta a másnapi teendőket, hogy ne kelljen kiszaladni tíz kilométerre, onnan hazajönni, és megint kiszaladni. Úgyhogy meg volt szervezve, hogy melyik nap hova megyek. Nem izgattam magam a többi állatorvos miatt. Nem kellett engedély, és elmentem mindenhova, ahova hívtak. Mint magánállatorvos jól kerestem. Az első évben jobban ment, mint a másodikban. Nyáron volt, hogy ezer pengő is összejött egy hónapban. Ez nagyon sok pénz volt. Karácsonyeste a községi állatorvos nem akart kimenni egy tehén elléséhez. Hozzám irányították a bérlő kocsisát, és karácsonykor, jóval éjfél után világra segitettem az ikerborjakat a tizenhat kilométerre lévő tanyán. A helyi állatorvos leinformált a sárbogárdi lelkészen keresztül, így kiderült, hogy zsidó vagyok. Én nem mondtam senkinek. Általában nem érdekelte őket, úgy csináltak, mintha mindegy lenne nekik, vagy nem tudnák, hogy zsidó vagyok. A munkám első évében szinte csak sikereim voltak, később már voltak melléfogásaim is. Két évig dolgoztam. A lakásadó kocsmárostól már korábban elvették a működési engedélyt. Ekkor ott már sűrűn voltak antiszemita megnyilvánulások. 1941-et írtunk. Erősen érezhető volt az antiszemitizmus, hisz a tizenkétezer dunaszerdahelyi lakos fele zsidó volt [Dunaszerdahelynek 1941-ben 6600 főnyi lakosa volt, közülük 2645 fő (40,2%) volt zsidó. – A szerk.]. Amikor először elmentem az orvoshoz, hogy szállás után érdeklődjek, nem tudtam, hogy neki megvolt-e még a hivatala, vagy csak elnézték, hogy praktizál.

Jött tehát 1941. Huszonnégy éves voltam, amikor postán megkaptam a behívót, hogy menjek munkaszolgálatra Hódmezővásárhelyre [Csongrád vm.]. Az 5/4-es századba kerültem. Volt egy Salgó nevű oktató, másodéves munkaszolgálatos, aki őrzető helyett volt velünk a szobában. Aztán voltunk Kiskunhalason [Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.] és Orgoványban [Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.]. Orgoványban ONCSA-házakban voltunk, a többi helyen hol kaszárnyában voltunk, hol pedig házakban vagy kávéházi teremben [ONCSA-házak – az 1940-1945 között működő Országos Nép- és Családvédelmi Alap indította szociálpolitikai kísérlet keretében nagycsaládosok számára épített állami lakóházak. – A szerk.]. Körülbelül húsz hónapig voltam munkaszolgálatos Magyarországon, 1941 és 1943 között. Közben kétszer voltunk Kárpátalján. Télen utat építettünk, kora tavasszal pedig töltésbevigaszt. Számos mérnök volt köztünk, de nem használták föl a tehetségüket, mint ahogyan az én szakértelmemnek sem vették semmi hasznát. Nem vették komolyan ezt a munkaszolgálatot. Furcsa módon, a németek, ha kaptak embereket, komoly munkát adtak nekik. Gyárban vagy bányánál dolgoztatták őket, de hasznukat vették. Magyarországon a szegedi hidat söpörtük két társammal. Egyikük egy budapesti vendéglős fia, a másik pedig egy Seifert nevű felvidéki. Seifert és a másik igazi bundában volt, én meg szőrmegalléros rövidkabátban. Furcsa látvány lehettünk, ahogy elegáns, jó holmikban söpörtünk.

Kárpátalján kétszer két hónapot töltöttem. Első alkalommal két kilométer utat építettünk Izvor-Hután, és a hegyi patakból termeltük ki az anyagot. Nem volt megfelelő anyag, mert később szétcsúszott. Összetörték ugyan a köveket, és nagyon szép út lett, de szétcsúszott. Másodszor meg Kőrösmezőn voltunk két hónapra [Máramaros vm.]. Ott a hegyekben dolgoztam, nem is tudom pontosan, hogy mit, mert éppen fölértünk, amikor egy alezredes, valószínűleg az apám közbenjárására, rögtön a zászlóaljirodába helyezett. Egyszer a nyitott ablaknál beszélgettem végig egy éjszakát, és nagyon megfáztam, mellhártyagyulladás kaptam. Fogadtak a munkácsi honvédkórházban, ahol hét hetet töltöttem. Nem panaszkodhatom, tényleg rendesen kezeltek. A mellhártyagyulladás olyan betegség, hogy folyadék gyűlik össze a mellhártya és a bordák között. Apám, aki húsz évig volt állatorvos, és csak egyszer volt életében szabadságon, most kivett egy napot, és eljött meglátogatni. Hozott egy sült csirkét is otthonról, de nem láthatott. Apámnak előre be kellett volna jelentkezni, és megkérdezni, hogy jöhet-e. Nem kért engedélyt, mégis eljött vonattal Sárbogárdról Munkácsra [Bereg vm.].

Mint említettem, a munkaszolgálatosok felügyelőit akkor oktatóknak hívták, és nem tizedesnek vagy őrzetőnek. Ott voltak velünk, és vigyáztak, hogy a teremben rend legyen. Például reggel hatkor fölkelünk, és ahogy a katonáknál szokás, vizitet tartott. Ő is zsidó volt. Fölötte volt egy szakaszvezető meg egy őrmester. Katonai gyakorlatok is voltak, díszlépést tanultunk, meneteltünk, még énekeltünk is. Az utóbbit este, munka után. Kárpátalján már repülőgépek is megjelentek. Amikor meggyógyultam, az orvos szárazon elmondta, hogy lehetséges, hogy tébécém van, mégsem adtak betegszabadságot. Nagyon rosszul esett. Szeged felé indultam el, de az utamat Pesten három napra megszakítottam. A húgom akkor volt fiatal házas. Őket látogattam meg, majd a harmadik napon Szegedre indultam.

1943. januártól júniusig Szegeden voltunk. Ott jó élet volt, mert egy másik századba (5/2-es „fehér karszalagos század”) kerültem [Fehér karszalagot a zsidó származású keresztények viseltek, vagyis azok a kikeresztelkedettek, akik a hatályos zsidótörvények értelmében zsidónak minősültek. Őket keresztény munkaszolgálatos századokba osztották be. Mint önéletírásából megtudható, 1939-ben a család katolizált. – A szerk.]. Először az Újszegedi Vigadóban voltunk. A Vigadó működött, a földszinten volt cukrászda meg kávéház. Vasárnap lementünk oda. Otthonról küldtek pénzt, de nem költött sokat az ember. Szegeden a hadsereg-parancsnokság alagsorát meszeltük két hétig. Aztán a Boszorkányszigetre mentünk ki. Nehéz csónakokat szállítottunk, melyeket egymás mellé helyeznek, ráteszik a deszkákat, és hidat építenek belőle. Nem volt annyira rossz dolgunk. A koszt jó volt, különösen vasárnap, a végén sütemény is volt. Munkaszolgálatos főzött. Az őrmester úgy „szórakoztatott” bennünket, hogy a katonaládánkra állított, és úgy kellett megennünk az ebédet, hogy a csajka a földön volt. A kapcsolatot levelezéssel tartottuk. A család is írhatott nekem. Szegeden történt, hogy elrettentésül elvittek egy kivégzésre, tudniillik 1943-ban már sok volt a szökés.

1943 júniusában Borba [lásd: bori rézbányák] vittek. Borban szabályos tábor volt. Szabványméret, direkt tábornak építették, Berlin-lágernek hívták. Ha jól emlékszem, nyolc hatalmas barakk állt benne, melyekben – úgy tudom – háromezer ember lakott összesen, de lehet, hogy még több is. A barakkban semmi se volt, csak háromemeletes ágyak álltak külön sorokban. Kényelmesen elfért egymás mellett két ember. A németek előzőleg szerb hadifoglyokkal dolgoztattak [lásd: német invázió Jugoszlávia ellen], de azok könnyen megszöktek, hisz ismerték a környéket. Szóltak a magyar hadügyminiszternek, Nagybaczoni Nagy Vilmosnak, hogy küldjön embert, de ő megtagadta

a rossz viszonyokra hivatkozva. Persze, hogy leváltották, és kerítették egy olyan hadügyminisztert, aki már másnap összegyűjtötte az embereket. 1944 tavaszán újabb háromezer embert küldtek Borba – több mint tíz környékbeli lágerbe [A bori Berlin-lágerről lásd: Csapody Tamás – Tomislav Pajic: A bori munkaszolgálat jugoszláv szemmel; „Új Honvédségi Szemle”, 2005. december. – A szerk.]

Egyik társam a délvidéki Löwenberg Ottó volt, a másik pedig Rubin Péter barátom, aki nyelvtanár volt [Rubin Péter (1918–1980) – műfordító, író. Már a 30-as évek végén közölt művelődéstörténeti témájú cikkeket és esszéket különböző baloldali újságokban. 1941-ben magyar–francia szakos tanári diplomát szerzett Szegeden. A II. világháború idején partizánként harcolt. 1946–1948 között újságíró, majd Prágában diplomata. A hatvanas években az Akadémiai Kiadó propaganda- és sajtóosztályának vezetője. Elbeszéléseket, tárcákat, útirajzokat írt; angolból, oroszról, németből fordított szépirodalmi és tudományos műveket. – A szerk.]. Megtanultam szerbül szótárból. Olyan jól ment, hogy a végén azt hitték, szlovén vagyok. Ha nem is szerb, de másik szláv. Volt köztünk olyan, aki nagyon vallásos volt, mások kevésbé. Úgy vettem észre, hogy Felvidéken meg Erdélyben vallásosabbak voltak a zsidók, mint minálunk. Az ennivaló itt már nem volt valami jó, és kijárni sem lehetett. A tábor város felé eső felét szöges dróttal kerítették be, alatta pedig egy patak folyt. Ez volt a tábor határa. Egy régi rézbányában dolgoztunk. Sokféle munka volt. Legtöbbször a külszíni fejtésen dolgoztak. Volt egy csoport, amelyik a kisvasutat építette, hogy elszállítsák a kibányászott rezet. A bánya mellett volt egy kis patak, amelyre azt mondták, hogy akadályozza a felszíni fejtést, ezért a föld alá kell vezetni egy alagútba. Én az alagutat fúrtam. Egy fiatal szerb bányással dolgoztam, aki a munkavezetőnk volt. Többnyire emberien bántak velünk. Nemcsak zsidók voltak a munkaszolgálatosok között, hanem később nazarénusok is, akik megtagadták a katonai szolgálatot. Jó viszonyban voltak a zsidókkal. Nagyobb összetartás volt köztük, mint a többi munkaszolgálatos közt. A nazarénusoknak volt egy lelki tanácsadójuk, aki azt mondta, hogy ne hagyják el egymást. Csak később tudtam meg, hogy 1944-ben újabb háromezer ember érkezett Magyarországról, akiket főleg más, kisebb táborokba helyeztek el. A nazarénusok tulajdonképpen velük jöttek, ahogy a költő Radnóti is. Amikor 1944-ben az oroszok a Balkánra érkeztek, nagy volt a táborokban a zűrzavar. Sor került a kiürítésre is. Hazafelé csak Cservenkánál kábé nyolcszáz embert lőttek le, és ez folytatódott Sopronkőhidáig és egyeseknek egészen a Keleti-tengerig. Nagyon nagy volt a veszteség – köztük volt a híres költő is [Randolph L. Braham írja, hogy a németek 1944. szeptember közepén döntöttek Bor és környéke kiürítéséről. Az evakuált zsidók első csoportja (kb. 3600 fő), kb. 100 főnyi magyar őrszemélyzet kíséretében szeptember 17-én indult el Borból. Embertelen körülmények között hajtották őket Belgrád, Újvidék és Zombor érintésével Mohácsra. Onnan Szentkirályszabadjára (Veszprém vm.) vitték őket, s valamennyiüket Németországba, a flossenburgi, sachsenhauseni és oranienburgi koncentrációs táborokba deportálták. A második csoport, kb. 2500 ember szeptember 19-én hagyta el gyalogmenetben Bort. Több száz embert legyilkoltak útközben, a többiek október 6-án érkeztek Cservenkére, ahol 7-én és 8-án 700–1000 embert, miután előbb megásattak velük egy hatalmas gödröt, és lerakatták velük minden értéküket, még a karikagyűrűjüket is, lemészároltak, az életben maradottakat pedig továbbhajtották Zombor felé. Innen – további gyilkosságok mellett – Bajára, majd onnan Szentkirályszabadjára vitték őket, ahonnan zömmel Buchenwaldba és Flossenburgba deportálták a még életben maradottakat (A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/). – A szerk.].

1943. december huszonharmadikán Rubin Péter, a délvidéki Horváth Laci és én magam egy szerb bányász segítségével megszöktünk. A bányász egyszer szólt nekem, hogy meg tud szöktetni, de ne számítsak jóra, mert polgárháború dúl a csetnikek és a partizánok között [Csetnikek – eredetileg, az első világháború előtt törökellenes szabadságharcosok voltak, a háború után a királypártiakkal erősödött a mozgalom. Vezetőjük Drazsa Mihajlovics ezredes lett, akit a Londonban székelő emigráns királyi jugoszláv kormány tábornokká, majd hadügyminiszterré nevezett ki. A náci megszállás ellen harcoló királypárti csetnikek 1941-ben szembekerültek Tito partizánjaival, akik ugyancsak a fasizmus ellen fogtak fegyvert. – A szerk.]. December huszonegyedikén hívtak, hogy csomagom érkezett Magyarországról. Rubin is kapott csomagot. Volt benne bakancs és mindenfélék. Bepakoltunk mindent, és levittük a bányászhoz. December huszonharmadikán szöktünk meg. Azon az estén a bányásznál vacsoráztunk, aztán jött a tizennyolc éves unokaöccse, aki amolyan összekötőféle volt, és elvitt bennünket. A házhoz nagyon közel volt egy út, ahol egy német katona strázsált. Megvártuk, míg elhalad, és átmentünk az úton. Ennyi volt az egész. Faluról falura bújttak. A második faluban megint tartottak egy ünnepséget. Két parasztember jött értünk, és felszólított minket, hogy esküdjünk föl, hogy Péter király [II. Péterről van szó] katonái leszünk. Nem volt választás. Tudtuk, hogy Péter király elismerte Titót mint fővezért [lásd: Josip Tito], és reménykedtünk a megegyezésben. Így kerültünk a csetnikek közé.

1944 januárjában elküldtek a hátszágba egy csetnik vajdához, Kucsevóba. Ez a helység a majdanpeki bányához, Pozserovához és a Dunához van közel. A vajdának volt egy húszfős csapata. Én voltam a szanitéc. Állatokhoz egyszer küldtek, azt is azért, hogy ne legyek jelen egy kivégzésen. A legközelebbi parancsnokság Pozserovácon volt. A vajda alacsony, kövérkés, mindig mosolygós ember volt, és kocsmárosként kezdte. Volt még hat tiszt, köztük egy mérnökszázados, nagyon rendes ember. A többiek, mint például a vajda sógora, főhadnagyok voltak. Amikor odakerültem, már három éve háború és megszállás volt. A tisztek nagyobb részét elfogták, és elvitték hadifogolynak, néhányan az ellenállást választották. A csetnikek a jobboldali radikális vonalat képviselték.

Minden héten máshol szállásoltak el bennünket, gazdag parasztnál. Addigra kiválóan beszéltem szerbül. Nem voltak különösen bizalmatlanok velem. Bár egyszer maga a vajda kérdezte meg tőlem, hogy miért mentem oda.

A körzetben volt húsz Tito-partizán is. Gyakorlott katonák voltak. Egy fiatal „kommandante” volt a parancsnokuk. 1944-re csak tízen maradtak. A partizánoknak sokkal nehezebb volt, mert úgy látszott, hogy a lakosság ezen a vidéken nem volt velük. Nem kérdezhettem senkit a jugoszláv történelemről. Nem jó, ha túl sokat kérdez az ember ilyen helyen. Gyanús lett volna ez egy a magyartól, hisz 1940 és 1941 között Teleki volt a miniszterelnök, aki örök megnemtámadási szerződést kötött Jugoszláviával [Teleki második miniszterelnöksége idején, 1940. december 12-én írták alá a magyar–jugoszláv barátsági szerződést. – A szerk.]. Aztán 1941-ben mégis betörték a németek, és a magyarok is kaptak egy területet Jugoszláviából. A magyarok már az első világháborúban és most is ellenségnek számítottak. Ha azt kérdezték, ki vagyok, azt mondtam, hogy magyarországi zsidó. Szóltak, hogy ne csupán magyart mondjak, mert egyből bizalmatlanok lettek volna. Ennivalót a parasztok „szolgáltattak”, mint annak idején a királynak vagy a hadúrnak. Szanitécként elláttam a két utolsó, már fogoly partizánt is, a parancsnokot és egy tizennyolc éves belgrádi diákleányt, akivel franciául beszélgettem. Megkértem a lány háziasszonyát, hogy fürdesse meg, mert a ruhája és a haja teli volt tetűvel. Odaadtam neki az egyik vörös pizsamámat, amit

viseltem. Nem szólt róla, de látszott, hogy örül, hogy megint tiszta és friss ruhában lehet. A parancsnoknak fejsérülése volt, azt is én láttam el. A pozserováci vajda szintén velem kezeltette magát, hiszen más orvos nem akadt a környéken. A belgrádi diáklányt és a partizán parancsnokot kivégezték. Nem volt hivatkozási alapjuk, nem láttam a jegyzőkönyvet, de hallottam a tárgyalást a másik szobából. A radikális képviselő, akit kihívtak a városból, hangsúlyozta, hogy nem szabad kivégezni, akár csak a pozserováci vajda is. Mégis kivégezték őket golyó általi halállal.

1944 szeptemberében az orosz csapatok elérték a Balkánt [lásd: a második világháború vége Jugoszláviában]; a németek egy része Görögországban rekedt, a románok, a bolgárok és az olaszok pedig kiugrottak a háborúból. A partizánok bevonultak Kucsevóba. A partizánok városba érkezésének éjszakáján befejeződött a csetnik vajdánál töltött nyolc hónapom, és megkezdődött az alakuló Jugoszláv Néphadseregben való több mint egyéves tartózkodásom. Ekkor már állatorvosként is számítottak rám, de nem a klasszikus értelemben. A hadiöszvéreket kellett ellátnom. Szerencsétlen párakon nem volt nyereg, és a teherzsákokat kötéllel kellett rájuk kötni. Mondanom sem kell, hogy milyen ügyetlen voltam az efféle feladatra. Ahhoz persze jobban értettem, hogy a sérüléseiket vagy egyéb betegségüket kezeljem. Ennivalóval különben jól el voltunk látva. Később a lábamat úgy föltörte a bakancs, hogy kórházba kerültem Pozserováca, ahol felvágták a lábamat. Jó ideig ott kellett maradnom. Ezalatt Rubin és a többiek Belgrád felé mentek, majd annak felszabadítása után Budapestre.

A kórházban huszonöt nap betegszabadságot kaptam, így 1944 decemberében elmentem Temesvárra a húgomhoz, onnan pedig Sárbogárdra. Budapesten és Kecskeméten még javában folytak a harcok. Szegeden találkoztam egy Szovjetunióból visszatért kommunista vezetővel, aki azt mondta, nem kell visszamennem Jugoszláviába.

Mire hazaértem Sárbogárdra, üres volt a ház. Csak a zongora állt az egyik szobában. Mindenkit elvittek Auschwitzba, az apámat, anyámat, nagynénémet és a férjét. Ők hazahívták két lányukat is Pestről az iskolából, nekik is menniük kellett. Az én két testvérem szerencsére Pesten volt, és ott is maradt [Mint az előző bekezdésből kiderül, a húga valamikor 1943-44 folyamán Budapestről Temesvárra ment, amely dél-erdélyi város lévén, nem került vissza Magyarországhoz. Markovits Györgyi tehát nem Magyarországon élte át a megszállást követő hónapokat. – A szerk.]. Ők megmenekültek, de azok közül, akiket elvittek, csak kevesen jöttek vissza. A háború után találkoztam egy ismerősömmel, aki elmesélte, hogy együtt volt apámmal Auschwitzban, a táborban, ahol mind a két szülőm meghalt. Anyám rögtön a deportálás után, apám kényszermunka után 1944 decemberében. Nagyon elkeseredtem, pedig korábban már számoltam ezzel a szörnyű lehetőséggel.

Amikor Sárbogárdról visszamentem Szegedre, már nem volt ott a Szovjetunióból visszatért kommunista vezető, ugyanis Debrecenben alakult meg az új kormány. Újvidékre vettem ismét az utamat. Szerencsére volt már egy új, fekete félcipőm, melyet doktor Takács Zsiga adott nekem még Sárbogárdon a régi bocskor helyett. Győry Gábor kereskedőtől pedig egy pokrócot kaptam, amiből Gráczer Imre szabómester egy rövid kabátot készített nekem. Az újvidéki városházán aludtam, ahol harmincöt átutazó éjszakázott a kisebb-nagyobb termekben.

Újvidékről egy bútorszállító autó tetején utaztam Belgrádba. Különös út volt. Belgrádban, a Hadügyminisztériumban megmondták, hogy az egységem Boszniában, Tuzlában van. Most az Első Hadsereg 25. hadosztályának 18. századába osztottak. Átmasíroztunk Bosznián, Zágráb felé

tartottunk, de nem volt szükség ránk, mert az oroszok elintézték mindent helyettünk. Az Adriától visszamentünk Szerbiába. 1945. májust írtunk. Ekkor már fegyverszünet volt. Utána áthelyeztek Uzsicébe, és kineveztek a 37. Montenegrói Divízió állatkórháza vezetőjének. Négy hónapon keresztül teljesítettem itt szolgálatot.

1945 októberében kerültem haza, Magyarországra. Amikor 1944 decemberében betegszabadságra mentem Sárbogárdra, szinte akadálytalan volt az utam. Most meg hiába volt nemzetközi útlevellem, a románokkal nem beszéltük egymás nyelvét, és franciául sem tudtak, pedig az a román nyelvhez közel áll. A csendőrség hadbíróság elé akart állítani kémkedés ürügyén. Az volt a szerencsém, hogy a vidéki csendőrség nem adhatott át a hadbírósnak, csak a temesvári csendőrség. És micsoda szerencse! A temesvári őrmester beszélt magyarul. A magyar határig vonatjegyet kellett vennem az engem kísérő csendőrnek is.

Pesten megtudtam, hogy az unokahúgaim visszajöttek Auschwitzból. Ők 1946-ban kimentek Amerikába. Sárbogárdon csak nagyon kevesen éltek túl a szörnyűséget, de nem tudnám név szerint felsorolni őket.

Az egyik munkaszolgálatos társamnak, Rubinnak az anyja Gimes Miklós anyjának a barátnője, pszichológus volt Pesten. Egy folyosón volt a lakásuk. Rubin Péter sokat mesélt rólam Magos Gábornak, aki 1946 legelején szervezte a FÉKOSZ-ba. Előbb munkaközvetítő voltam, Gimes sógorával, Magos Gáborral dolgoztam a Mezőgazdasági Munkaközvetítő Irodák nevű intézményben, amelynek élén ekkor még Magos állt, aki tanult ember volt [Magos Gábor (1914–2000) – eredetileg kertészmérnök. A háború alatt sógorával, Gimes Miklóssal együtt megszöktek a munkaszolgálatból, és csatlakoztak a jugoszláv partizánokhoz. 1945 őszén az MKP a FÉKOSZ titkára mellé helyezte szervezőtitkárnak. Az 1956-os forradalomban részt vett a Forradalmi Karhatalmi Bizottság szervezésében, a forradalom leverése után az ellenállás szervezője, a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom egyik alapítója, részt vett az „Október Huszonharmadika” című illegális újság előállításában, a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsának munkájában. 1957-től Svájcban élt. – A szerk.]. Hallottam, hogy Gimes anyja a „Lipót” Ideggyógyintézet igazgatója lett. Már 1919-ben, a proletárdiktatúra idején mint fiatal orvosnő egészségügyi miniszterhelyettes volt [Hajdú Liliről (1891–1960) van szó, aki pszichiáter-pszichoanalitikus volt. Az ő munkássága nyomán indult meg az Állami Lipótmezei Elmegyógyintézet Országos Ideg- és Elmegyógyászati Intézeté fejlesztése. 1953-tól 1957-ig állt az Intézet élén. (Férje, Gimes Miklós a munkaszolgálatban pusztult el, fiát, Gimes Miklóst a Nagy Imre per harmadrendű vádlottjaként 1958-ban kivégezték.) 1960-ban öngyilkos lett. – A szerk.]. A FÉKOSZ vezetője egy Rácz Gyula nevű erdélyi parasztember volt, aki maga mellé vett négy-öt ilyen értelmiségit [Rácz Gyula (1900–1974) – napszámos volt, a romániai Magyar Dolgozók Szövetsége (MADOSZ) brassói értekezletén (1937) a szervezet titkárává választották. A második bécsi döntés (1940) után az újjáalakult illegális pártszervezetek egyik vezetője volt. Moszkvába küldték, ahol felvette a kapcsolatot a Kommunista Internacionáléval és a magyar kommunistákkal. Visszatérése után elfogták, 15 évi fegyházra ítélték. 1942 őszén büntetőszázaddal Ukrajnába vitték. Szovjet fogságba esett, partizánnak jelentkezett. 1945-ben hazatért, a FÉKOSZ-nak a főtitkára, majd a FÉKOSZ és az UFOSZ (Újbirtokosok és Földhözjutottak Országos Szövetsége) összeolvasztása után, 1948-ban rövid ideig még a Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetségének (DÉFOSZ) főtitkára volt. Az 1950-es évek elején állami gazdasági igazgató, a Szövetkezetek Országos Szövetsége (SZÖVOSZ) elnökségének, az Országos Szövetkezeti Tanácsnak tagja. – A

szerk.]. Székhelyünk Budapesten, az Üllői úton volt. Velünk dolgozott Hont János is, 1947 elején már ő állt Magos helyett a Munkaközvetítő élén, később pedig államtitkár lett. Ő ajánlott nekem egy lakást, ahol annak előtte egy bank működött. Amikor a húgom megjött Temesvárról, együtt laktunk, akárcsak korábban az öcsémmel, aki azután hamarosan a Szovjetunióba került filmművészetet tanulni. Sárbogárdi házunkat eladtuk.

1946 végén megnősültem. Akkor már huszonkilenc éves voltam. Feleségem Kondor Viktória volt. Akkoriban már nem számított, hogy valaki zsidó származású. Nagyon jól nézett ki. Barna haja volt. 1926-ban született. A FÉKOSZ-ban ismertem meg. Gépíró, titkárnő volt a „Dózsa Népe” újságnál. Igazi törekvő, vidéki lány a Viharsarokból, a szocialista parasztmozgalmak tájáról. Az apja szegény volt, egy rokon kocsmájában dolgozott, aki aztán ráhagyta a kocsmát. Anyai nagynénje tanítónő volt, mindnyájan nagyon értelmes emberek. Viktória feljött Pestre. Hunya István kubikus megjárta Moszkvát, s amikor hazajött, ő lett a „Dózsa Népe” főszerkesztője, mellette Viktória pedig a gépíró [Hunya István (1894–1987) – eredetileg földmunkás. Az orosz hadifogságból 1918-ban tért haza, 1926-ban elvégezte a KMP berlini titkárképző tanfolyamát, 1926-ban aratósztrájk szervezése miatt négy évi börtönbüntetésre ítélték. 1932-ben újabb fogházbüntetésének letöltése elől a Szovjetunióba szökött, a Vörös Szakszervezeti Internacionálé munkatársa. 1945-ben tért vissza Magyarországra. 1945–48-ban a FÉKOSZ titkára és „Dózsa Népe” című hetilapjának szerkesztője. – A szerk.]. Polgári esküvőnk a tanácsházán, Budapesten tartottuk, akárcsak nászutunkat egy Andrássy úti panzióban.

Időközben beléptem a kommunista pártba. 1946-ban Magos Gáborral dolgoztam a FÉKOSZ-ban. A munkaközvetítőn a fővárosba felkerült parasztok elhelyezkedését segítettük. Később tanfolyamokat szerveztem a központban és a megyékben, egyszerre ötven vagy száz személy részére. Olyan jó szándékú falusi emberek voltak, akiknek korábban nem vagy alig volt jogi vagy politikai ismeretük. Most általános felvilágosítást kaptak. Az előadók között volt Kéthly Anna, Rajkné és mások is [Rajk Júlia (szül. Földi Júlia, 1914–1981) – Az 1940-es évek elején az SZDP tagja volt, 1944 februárjában kizárták a pártból, 1941-től az illegális MKP-nak is tagja. 1944 decemberében mozgalmi tevékenysége során Rajk László is, Földi Júlia is lebukott, ügyük végül polgári bíróság elé került, mindkettőjüket Mauthausenbe hajtották, ahonnan 1945 májusában érkeztek haza. Rajk László 1945 novemberére az MKP legszűkebb vezetőségébe tartozott, felesége a Magyar Nők Demokratikus Szövetségében (MNDSZ) dolgozott, s a szervezet főtitkáráként a hadifogoly-akcióért volt felelős. Rajk László letartóztatása után őt is letartóztatták (1949), és 1950-ben az MNDSZ-beli tevékenysége (hibás nőpolitika) miatt ötévi fogházbüntetésre ítélték (Pető Andrea). – A szerk.]. A tanfolyamok nagyon sikeresek voltak. Később minden megyében tartottunk ilyen iskolát. Egy év múlva Surányi Péter jogász, szürke eminenciás lett Rácz Gyula titkára. Azt tanácsolta nekem, hogy szervezzem meg a propaganda-nevelési osztályt. Az 1848-as márciusi forradalom és szabadságharc századik évfordulójára egy kiadványt szerkesztettem. Egy kicsit giccsesre sikeredett, de saját cikkeink voltak benne, és illusztrációkkal is elláttuk. Megkértük a Képzőművészeti Főiskolát, adjanak embereket, akik eredeti rajzokat készítenek, amiért csak minimális összeget tudunk fizetni.

Minden évben mással kellett foglalkoznom. Nekem a változás jelentette az állandóságot. Akkor érthetetlen volt számomra, hogy amikor nagyon jól mentek a dolgok, akkor mindig a nyakunkra küldtek egy bizalmi embert. Rossz politika volt a kommunista párt részéről, hogy nem bízott a FÉKOSZ vezetőiben. Az újjazdák szervezetével (UFOSZ) való egyesítéssel végül is már 1948-ban

megszűnt az addig kitűnően működő FÉKOSZ.

Négy évig dolgoztam a FÉKOSZ-ban. 1949 tavaszán a kommunista párt káderosztálya arra kért, hogy szervezzem meg a Mezőgazdasági Akadémiát, mégpedig a következő őszre. Volt hét egyetemi tanár, húsz mezőgazdasági középiskolai tanár, és engem neveztek ki vezetőnek és politikai oktatónak. 1949 tavaszán már terveztem az Akadémiát saját elképzeléseim szerint. Eszembe sem jutott, hogy a Földművelésügyi Minisztériumtól kérjek szakmai tanácsot, pedig jó lett volna. Hét kiváló egyetemi tanár volt, köztük Nagy Imre is, aki agrárpolitikát tanított. Volt még néhány politikai oktató is. Az iskola Zsámbékon volt. Száz parasztember hallgatónk volt, a megfelelő alapiskola nélkül. Egy év alatt kellett a főiskolai anyagot megtanulniuk. A szervezés nagyon jól sikerült. Három hónapig, amíg nem voltak készen a jegyzetek, politikai oktatást tartottunk. Az aprólékos órarendbeosztás és egyeztetés után lehetővé vált, hogy a tanárok pontosan érkezzenek, és az órákat a terv szerint megtartsák. Azt is elintéztem, hogy a professzorok viszonylag jó különfizetést kapjanak. Vonatkozott ez a középiskolai tanárookra is. Családjuktól elszakadva éltek, így ezt teljes joggal megérdemelték. Hibáztam, hogy az év végén nem mertem levizsgáztatni a hallgatókat. Az első tizenhárom hónapos tanév (1949-50) nagyon rövid volt ahhoz, hogy a legtöbbször nem megfelelő alapképzéssel rendelkező felnőtt parasztemberek hároméves főiskolai anyagot sajátítsanak el. Az egy év tanítás zavartalanul lefolyt, de számunkra akadályt jelentett, hogy az iskola Gerő Ernő radikális elképzeléseivel indult, és év közben már Nagy Imre megfontolt elképzelései szerint kellett volna folytatni, anélkül, hogy a változást megvitatták volna.

1949 őszén minden készen állt, és megkezdődött az oktatás. Egy évig maradtam aztán a Mezőgazdasági Akadémián. Mire mindent megszerveztem, egyszerre nemkívánatos lettem. Tudniillik félévkor új ember került a minisztériumba, és másféle szelek fújtak. Úgy döntöttek, hogy az iskola menjen át Gödöllőre, és a gödöllői agráregyetem égisze alatt működjön. Valószínűleg azért lettem hirtelen nemkívánatos, mert szüleimnek, nagyszüleimnek földjük volt, amit időközben már eladtak ugyan, de ez nem számított. Az iskola átköltözött Gödöllőre. Minden tanárt átvettek, kivéve engem. Két hallgatónkból egyetemi tanár lett, volt aki külföldre szökött, a többiek sorsáról nem tudok. Ahogy az iskola átköltözött, megkezdődhetett az oktatás.

Engem 1950-ben segédagronómusként foglalkoztattak Rákospalotán. Innen a Hortobágyra kerültem. Borzalmas hely volt, megbuktatott emberek gyülekezete, mindenki mindenkit támadott, minden igazgató meg agronómus féltette az állását. Szerencsére én hamar túltettem magam ezen. Nem tudtam fél évnél tovább a Hortobágyon maradni. Akkor már megvolt Laci fiam is, és a feleségem is éppen elvégezte az egyetemét.

Amikor visszakerültem Budapestre, 1951-ben, már öt éve párttag voltam. Hogy miért? Ha megnézzük különböző vallások erkölcsi tanításait, mindegyikben szerepel, hogy szeresd felebarátodat, tiszteld az életet, ne kívánd mások vagyonát, feleségét, tiszteld szüleidet, ne hazudj, ne lopj, ne tégy hamis tanúságot. A vallások arra hivatottak, hogy az emberért legyenek. Ahogy a vallások, kezdetben a szocializmus és a kommunizmus is a szegényekért, a kisemberekért volt. Azt hiszem, hogy a Kommunista Kiáltvány [Marx és Engels, 1847] eszméit nem lehet összehasonlítani mindazzal, ami például az ötvenes évek elején Magyarországon történt. Hittem a szocializmusban. Hittem, hogy a szocializmus meghozza az emberek egyenlőségét. Nem volt-e fantasztikus, hogy betiltották a gyermekmunkát, bevezették a nyolcórás munkaidőt, a nőknek lehetőséget adtak,

hogy otthon maradhatnak a gyerekekkel?! Egyébként nem vállaltam semmiféle aktív szerepet a pártban, de a szemináriumot elvégeztem, és időnként vezettem is [Szeminárium – sajátos oktatási forma, ill. kommunikációs alkalom volt a szocializmus évtizedeiben a pártvezetés különböző szintjei és a „dolgozók” között. A munkahelyeken szervezték, többnyire munkaidő után, a részvétel – főleg a diktatúra keményebb éveiben – nemcsak ajánlatos volt, hanem kötelező is. Szervezték szemináriumot a párttagok ideológiai továbbképzése céljával, értelemszerűen a párttagoknak (és nem csak a részvétel volt kötelező, hanem a megadott brosúrairodalom ismerete is); de szervezték szemináriumot aktuális (kül- és bel)politikai kérdésekben való eligazításra – az ilyen szemináriumokon illett részt venniük a nem párttagoknak is. – A szerk.].

Visszatérve a FÉKOSZ-ra, az egy kiváló tömegszervezet volt. Négy év után egyesült az UFOSZ-szal [Újgazdák és Földhözjutottak Országos Szövetsége]. Olyan emberek kerültek az élre, akik mind szakmai, mind emberi szempontból alkalmatlanok voltak. Mondanom sem kell, milyen légkör uralkodott abban az időben a munkahelyeken is. A kommunista párt hibáit, az ÁVO borzalmaival alig akartam elhinni. Csak Sztálin halála (1953) és Hruscsov huszadik kongresszusi beszéde [lásd: az SZKP XX. kongresszusa] után értettem meg – lassanként – a hibákat. Amikor 1958-ban találkoztam egy rég nem látott ismerőssel a Széchenyi fürdőben, akkor értettem meg. Egyszerű kubikus volt, nem különösebben tehetséges, de becsületes ember. Az Andrássy úti kínzások teljesen összetörték. Szerencsétlen, még járni is alig tudott. [A FÉKOSZ-ról és főleg a Mezőgazdasági Akadémiáról alapos leírást tartalmaz Markovits Pál fentebb már említett önéletréje. – A szerk.]

Az 1956-os magyar forradalomban éppoly nehezen igazodtam ki, mint később Párizsban az 1968-as diáklázadáson. Elég elolvasni a „Csendes Don”-t és máris látja az ember egy forradalom (1917) változásait, kavargásait és a viszontagságait is. Az 1956-os forradalom Budapesten ért. Három napig otthon maradtam, de utána már folytatnom kellett a munkámat a Phylaxiában. Budáról, a Gellért-hegyről gyalog jártam Kőbányára mindaddig, amíg valamelyest helyre nem állt a közbiztonság és a közlekedés. Különben eleinte biciklivel jártam dolgozni, csak aztán tértem át a buszra és villamosra.

Feleségemtől 1962-ben váltam el. A lakást, amiben éltünk, a feleségem kapta. Nehéz erről beszélni. Apja származására hivatkozva – ahogy említettem, viharos szegényparaszt volt –, mindig szegényként tüntette fel magát. 1947-ben leküldték Szatmárra, a választásokra. Én is vele mentem. Láttam, hogy több cédulát is bedobott, de azt is észrevettem, hogy nagyon vívódott [lásd: kékcédulás választás]. Nem értettem, miért, hisz baloldali eszméket vallott, és úgy tűnt, mindenáron győzni akart. Rajta többet fogott a pártiskola, mint rajtam, hisz én nem felejtettem el, hogy ki vagyok, és honnan jöttem. Igaz, eleinte eszembe sem jutott, hogy a szüleimnek földje van. Nem érdekelt, nem érintett. Később mégis kellemetlenségem származott mindebből, annak ellenére, hogy tisztességes ember voltam. A feleségem apjáról mindeközben kiderült, hogy jelentős vagyont örökölt. Hatalmas csalódás volt, hisz a feleségem titkolózott előlem. Tán attól félt, hogy a vagyonát akarom, vagy attól tartott, hogy elárulom? Akármilyen is tette, nem tudtam elfogadni, hogy mindvégig azzal áztatott, micsoda szegényparaszt az apja.

Viktória történészként dolgozott a Történettudományi Intézetben, majd az Akadémia kéziratárában, míg nyugdíjba nem ment. Válás után ő nevelte Laci fiamat, akivel gyakran találkoztam. Az első feleségemmel azért megmaradt egyfajta jó kapcsolatom.

Második feleségemmel, Létmányi Judittal, 1960-ban ismerkedtem meg. 1941-ben született. Judit apja, Létmányi László a Pénzügyminisztériumban dolgozott. Anyja, Somogyi Erzsébet háztartásbeli volt. Judit is a Phylaxiában dolgozott. Először vegyésztechnikusi tanfolyamot végzett, aztán vegyész mérnök lett, majd Franciaországban két doktori tézist készített a kémia területén. 1962-ben házasodtunk össze, miután elváltam az első feleségemtől.

A Hortobágyról a Phylaxiába kerültem [A Phylaxia Oltóanyagtermelő Rt.-t 1912-ben alapította Dr. Köves János (1902-1977) állatorvos, egyetemi tanár állatgyógyászati oltóanyagokat (szérumokat és vakcinákat), valamint laboratóriumi diagnosztikumokat előállító intézetként. Nagyobb telephelyei Kőbányán voltak. Oltóanyagai már az I. világháború éveitől jelentősen hozzájárultak a hazai állatállomány járványügyi helyzetének javításához. Párhuzamosan egyre nagyobb teret nyert a humán orvoslásban is az állati eredetű immunszérumok alkalmazása, főleg néhány súlyos fertőző betegség (pl. diftéria, tetanusz) kezelésében. Erre a célra 1924-ben külön osztály alakult a Phylaxián belül, melyet az embergyógyászati vonatkozás miatt Human Osztálynak neveztek el. A Phylaxia Rt.-t 1948-ban államosították, és egyesítették néhány kisebb magánvállalattal. – A szerk.]. Az igazgatója, doktor Elek Pál, volt egyetemi évfolyamtársam vett fel. Tíz évig nem voltam állatorvosi állásban sem. Háború volt, és utána mindenféle mással foglalkoztam. Jó lett volna eltölteni egy évet az állatorvosi egyetemen [akkor még: főiskola], hogy felfrissítsem a tudásomat, de a viszonyok nem voltak kedvezőek. 1951-től 1967-ig dolgoztam a Phylaxiában. Doktor Elek Pál olyan embereket vett föl, akikről hitte, hogy tehetségesek, de a pártvezetők szemében „problémásaknak” tűnhettek. Nem csoda, hogy később kivándorolt Ausztráliába. Sajnos úgy tűnik, azóta sem változtak a dolgok. Lehet, hogy hivatalosan igen, de ha az emberi kapcsolatok oldaláról vizsgáljuk, akkor elkeserítő a helyzet. Mindegy. Lényeg, hogy Kemény Loránd és Elek Pál akkoriban kerestek meg (1956-ban az előbbi Texasba, az utóbbi pedig Ausztráliába távozott). Azt mondták: „Foglalkozz azzal a kórokozós családdal, amely a báránynak hasmenést, az embernek gázödémát okoz!” Később olyan nagytekintélyű szakemberrel dolgozhattam együtt, mint Bíró Jenő, aki a vírus- és bakteriális fertőzések kezeléséhez használatos szérumokat és vakcinákat készíttette [Bíró Jenő (1883-1972) – állatorvos, mikrobiológus, jelentős tevékenységet fejtett ki a járványos állatbetegségek elleni oltóanyagok előállítására és gyakorlati alkalmazására terén. – A szerk.]. Bíró Jenő helyettese lettem és tanulmányokat is írtam. Bíró doktor nemzetközi szakember volt, és egy amerikai szérumtermelő céggel is kapcsolatban állt. Zsidó vallású volt. Osztálya a sertéspestisszérum és -vakcina-termeléssel foglalkozott. Két sertéspestis osztály is volt a Phylaxiában: a Szállás utcában és a Kőbányai úton. Bár korábban is jó termékei voltak a vállalatnak, a konszolidáció után lassan, de biztosan a szabadabb gazdálkodás és termelés felé tendáltunk. Mondanom sem kell, a Kádár-rendszerben voltak bizonyos tervezési keretek, amelyeket teljesíteni kellett, akár úgy alakult is a helyzet [lásd: tervosztály]. A fazékgyártásban például úgy oldották meg, hogy ötvenliteres fazekat gyártottak a kétliteres helyett, mert úgy hamarabb kijött a megadott litermennyiség. Mi nem voltunk könnyű helyzetben. Az oltóanyagoknak mindig kellő mennyiségben rendelkezésre kellett állniuk, ártalmatlannak és hatékonyaknak kellett lenniük. Az oltóanyagot a parasztoknak ingyen vagy nagyon olcsón adták. Ennek eredményeképpen kevés volt a bevétel. Ezért takarmánykeverékeket és vitaminokat is kellett készíteni. A bevétel inkább ebből származott. A Phylaxiában lelkiismeretes és kiváló szakemberek voltak, akiknek munkáját egyszerű, értelmes, szorgalmas és lelkes dolgozók segítették.

Volt nekem egy sárbogárdi földim, Balázs Tibor. Gyógyszerész volt az apja, ő maga pedig állatorvos

az OKI-ban [Országos Közegészségügyi Intézet], ő vezette az Intézet állatházát. A pártból kizárták, és később az OKI-ból is elbocsátották. Elment Kanadába, majd az USA-ba, és mindkét helyen honosította a diplomáját. Szóval, Tibor barátom javasolta, hogy menjek el az OKI vírustanfolyamára. Ebben az időben vezették be a Poliomyelitis [járványos gyermekbénulás] elleni Salk és Sabin vakcinát. Doktor Földes Páltól nemcsak a vírustant, hanem a szövettanyésztést is megtanultam. Földes Pál, a korán eltávozott, kiváló orvos elgondolása az volt, hogy az elpusztult szövetek pótlására az égési sebeket embrionális szövettanyésztetből származó készítményekkel kezeljék [Földes Pál (1911–1965) – orvos, mikrobiológus. Berlinben, Bécsben, majd Budapesten tanult. 1936-ban szerzett orvosdoktori diplomát, utána a budapesti Szabolcs és a Maros utcai kórházban dolgozott. – A szerk.]. Mindez 1954-ben történt! Bíró doktor nem akarta elhinni, hogy tényleg szervezeten kívül lévő sejttanyészeteket lát a mikroszkóp alatt, amikor élő sejttanyészeteket megnézte. Persze, ma ez már egyáltalán nem számít szenzációnak, de ne felejtjük el, hogy mindez ötven éve volt.

A Phylaxiából Kelet- és Nyugat-Németországba mentem tanulmányútra, a száj- és körömfájás intézetbe. 1965-ben Marton Tibor barátom, egykori középiskolai osztálytársam meghívott Franciaországba, szintén egy száj- és körömfájás intézetbe. Egy évet töltöttem a Párizstól egy órányira lévő, tanyára emlékeztető központban, a mezőgazdasági főiskola közelében. Oda már a második feleségemmel mentem, akinek szintén sikerült állást szereznie, végül az egyetemen Lederer professzor mellett dolgozott, aki előzőleg Bécsben tanított. A középiskolában tanultam franciát, de egy fél évnél kellett eltelnie, míg a folyó beszédet megértettem. Egy évig voltunk ott, ám akkor a feleségem hazament, hogy az egyetem negyedik évét folytassa. Nekem az volt az érzésem, hogy Franciaországban nem látta a jövőjét, de lehet, hogy a családja biztatta a hazatérésre. Én Franciaországban maradtam, de egy baleset után hamarosan én is hazatértem Budapestre. Egy év múlva kaptam egy másik állást a Curie Intézetben, Párizsban, a Pantheon közelében. Tizenöt évig voltam a Francia Tudományos Kutatási Központ (C. N. R. S.) alkalmazottja, és onnan mentem nyugdíjba hatvanöt évesen, 1982-ben. A Curie Intézetben vírusokkal foglalkoztam, és a különféle rákkeltő vegyszerek hatását vizsgáltam szövettanyésztetben. A főnökömnek volt két fia és egy szép lánya. A lánya egy amerikai zsidó férfihez ment férjhez, de a házasság rosszul sikerült, ami úgy látszik, antiszemitává tette a főnökömet.

Még a Curie Intézeti idő alatt történt, hogy két nyáron látogatást tettem a Kentucky Egyetemen. Máskor kongresszusokra mentem, és a rokonaimat is meglátogattam Amerikában. Később, 1985-től 1986-ig másfél évet töltöttem a National Cancer Institute-ban, a feleségem kémiai kutatásokat végzett ugyanott már 1984-től. Az AIDS-programban vettem részt. 1986-ban Zairében is voltam, egy új AIDS elleni készítmény kipróbálásán. A program végén visszatértem Párizsba, és 1990-ig ott éltem mint nyugdíjas.

Mivel annak idején engedély nélkül maradtam Franciaországban, Pesten elvették a lakásomat, és elítéltek engem is és a feleségem is. Lacival tartottam a kapcsolatot. Először egyedül, később a lányával látogatott meg bennünket. 1990-ben hazajöttem, végül 1998-ban elváltam a második feleségemtől is. Judit nagyon tehetséges volt: tizennyolc évi tanulás, majd szakmai munkája során jó munkakapcsolati rendszert sikerült kiépítenie. Amerikában is a karrierjével foglalkozott, és ez nem tett jót a kapcsolatunknak. A tanulmányai során is és a munkahelyein is nagyon megdolgoztatták. Még mindig Franciaországban dolgozik, és jól érzi ott magát. Jól él. Egyébként a második feleségem sem zsidó származású. Nem tartottuk meg a zsidó szokásokat, de más vallást

sem. Judit apja nagyon vallásos katolikus volt.

Az első feleségetől való fiam, Laci a Műegyetemen tanult, és vegyészmérnökként dolgozott a Vízügyi Igazgatóságon, később saját céget alapított. Veszélyes hulladékokkal foglalkozik. 1977-ben nősült meg, doktor Balogh Erikát vette el. Hamar elváltak, de 1978-ban született egy unokám, Lili.

Pierre fiam 1970-ben, Sophie 1971-ben született. A gyerekek Franciaországban és két évig Amerikában végezték a gimnáziumot, majd két év „előkészítő” után kereskedelmi főiskolán tanultak. Sophie számára ideális volt a választás. Azt mondja, hogy az emberi kapcsolat kialakítása és az üzletszerzés a kedvenc területe, de könyveléssel, pénz- és kereskedelmi ügyekkel már nem foglalkozik olyan szívesen. Pierre-nek valamiért nagyon nehéz. Erről két elméletem is van. Egyik, hogy az értelmiségi családokban gyakoribb az idegrendszeri betegség és depresszió, mint másutt. Másik, hogy a második nemzedéknek Franciaországban sokkal nehezebb, mint az elsőnek. Nekem volt alkalmam hozzászólni a nehézségekhez, mire kimentem Franciaországba, Pierre viszont ott született. Előbb volt francia állampolgár, mint mi, és az országban borzalmas a nacionalista nyomás. Sokkal erősebb, mint Magyarországon. A gyerekeim franciául tanultak, ez az anyanyelvük, ha lehet ezt mondani. Magyarul akcentussal beszélnek. A lányom ugyan tud olvasni, de nem tudott mit kezdeni egy 1588-ban íródott könyvvel, amelynek megértése nem probléma egy magyar ajkú számára. Sophie 1994-ben Magyarországra jött, és Dunaújvárosban alapított egy céget, saját erőből. Tavaly már nyolc munkatársa volt. Két éve vett egy lakást, és ott él. Unoka még nincs, azt hiszem, még udvarlója sincs.

Pierre Párizs környékén lakik egy elővárosban, amelyet zsidó városnak hívnak. A fiam nehezen tudott elhelyezkedni, a főiskola elvégzése után vagy öt évig volt munka nélkül. Aztán francia nyelvet tanított a helyi iskolában olyan külföldieknek, afrikaiaknak, araboknak, akik nem beszélnek a franciát. Most az Adóhivatalban dolgozik.

Györgyi húgom 1985-ben halt meg leukémiában. Két gyerek maradt utána, Kocziha Miklós és Kocziha Zsuzsa. Miklósnek két gyereke van, Zsuzsának három.

Öcsémék magyarosították a nevüket a háború után, a lányának Markos Kati a neve. Negyven éves, és zsidó származású férje van, fiát Markos Gábornak hívják, ő éppen most nősül. Az öcsém filmrendező volt [Filmjei: Micike és az Angyalok (1987), Villám (1981), Rab ember fiai (1979), A csillagszemű (1977), Uraim, beszéljenek! (1974), A dunai hajós (1974), Kölyök (1959), A komáromi fiú (tévéfilm). – A szerk.]. 2000-ben halt meg.

1948-ban megalakult Izrael Állam. Magam még nem jártam Izraelben, bár az ott élő unokaöcsém (apám testvérének fia), Eli Ben Cvi meghívott. 1992-ben volt agyvérzésem, azóta nemigen utazom – kivéve itthon.

Kaptam kárpótlást. Nem vagyok semelyik zsidó szervezetnek sem tagja, de életrajzi könyvemről tartottam egy előadást a Bálint Házban 2003 márciusában. Jól sikerült. Egyébként többször is jártam ott. Egyik évben még zsinagógában is voltam. 2004-ben nyolc bori túlélővel kiadtunk egy emlékkönyvet, amit 2004 novemberében a Holocaust Múzeumban [Holokauszt Emlékközpont] mutattunk be.

Örültem a hazai rendszerváltozásnak, de borzalmasan lassú, ahogy a dolgok haladnak. A zsidóknak negyven évig kellett vándorolni a sivatagban, hogy szabad néppé váljanak. Negyven évig, két

teljes nemzedékig. 1945-ben és 1990-ben is azt hittem, hogy minden gyorsan megváltozik. Éjjel hallottam két politológus jövőkutató előadását. Azt mondták, különleges vidék ez a Kelet-Európa, hogy nem olyan, mint Nyugat-Európa. Sose lesz olyan. Én hozzáteszem, hogy Nyugat-Európa meg nagyon nehezen lesz olyan, mint Amerika. Most Európa törekszik Amerika beérésére. Sikerül-e? Kétlem... Nem csoda, hogy a társadalmi változások ilyen lassúak. Különösen nem csoda ez Kelet-Európában. Csak nagyon nehéz - ha egyáltalán lehetséges - a társadalmi változásokat kivárni, és még nehezebb újra és újra a régivel találkozni.

Eszembe jut, amit Sztálin mondott az első ötéves tervben: elérjük a Nyugatot, aztán le hagyjuk. Nem úgy tűnik, mintha beteljesedett volna. Azóta sem.